

УДК: 94 : 321. 74 (477. 5/6)

Молдавська Тетяна

**РАДЯНСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ ТА ЇЇ ВПЛИВ
НА ФОРМУВАННЯ СУЧАСНИХ СУСПІЛЬНИХ
СТЕРЕОТИПІВ ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ УСНОІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ
ПІВДНЯ УКРАЇНИ)**

У статті розглядаються особливості сприйняття людьми похилого віку радянського та сучасного життя, вплив «радянської ідентичності» на політичні уподобання. Проаналізовано специфіку вживання традиційної радянської термінології, їх оцінка та осмислення. Зроблена спроба дослідити, які з проблем сучасної України є актуальними для людей похилого віку.

Ключові слова: усний наратив, ідентичність, респондент, радянський лад, сприйняття, уподобання.

Moldavska T. Soviet identity and its influence on the formation of modern social stereotypes of older people (on materials oral history sources south of Ukraine)

In the article the features of perception are examined by people declining years sovetskoy and modern life, the influence of «Soviet identity» on political preferences. The specific of the use of traditional soviet terminology is analysed, attitude toward the most sign events of the pas, their estimation and comprehension. Zdelana attempt to probe, what from the problems of modern Ukraine of yavlyayut `sya actual for people declining years.

Key words: verbal narrativ, identity respondent, soviet system, perception, preference.

Молдавская Т. Советская идентичность и ее влияние на формирование современных общественных стереотипов людей преклонного возраста (на материалах усноисторических источников Юга Украины)

В статье рассматриваются особенности восприятия людьми преклонного возраста советской и современной жизни, влияние «советской идентичности» на политичес-

кие предпочтения. Проанализировано специфику употребления традиционной советской терминологии, отношение к наиболее знаковым событиям прошлого, их оценка и осмысление. Зделана попытка исследовать, какие с проблем современной Украины являются актуальными для людей преклонного возраста.

Ключевые слова: *устный нарратив, идентичность, респондент, советский строй, восприятие, предпочтения.*

Соціальні пріоритети, звичаї та міфи радянського суспільства так чи інакше, але впливають на політичний вибір людей, більша частина життя яких минула у той час. У сучасній історіографії для позначення реалій радянського життя та ідеології застосовують термін «радянськість» [39, с. 182] (або «советськість», що, на нашу думку, є не зовсім правильно), яка сучасними дослідниками розглядається переважно як регресивне явище. Ця «радянськість» розглядається як комплекс моральних, ціннісних, соціальних, політичних, матеріальних стереотипів, які сформувалися у громадян СРСР під впливом ідеології впродовж 1940–1980-х рр. Відповідно до цього, виділяється таке явище, як «радянська ідентичність», тобто усвідомлення людиною себе як частини радянської спільноти, попри завершення існування радянської держави. Актуальність цього питання зумовлена тим, що на сьогодні представники старшої вікової категорії (старше 65 років) становлять значну частину електорату.

Одним із методів дослідження ідентичностей у сучасній історичній науці є метод усної історії. Очевидно, що результати, отримані в результаті використання цього методу, не можуть претендувати на повну вичерпність. «Усноісторичні джерела» вимагають не менш критичного підходу [3, с. 7; 36, с. 64], аніж будь-які інші, оскільки дають не лише і не стільки інформацію про минулі події, стільки про значення цих подій та явищ у житті респондента [12, с. 39], тобто вплив як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників на структуру усноісторичного нарративу є і залишатиметься дуже високим. Водночас саме актуалізація методу усної історії дає змогу дослідити, наскільки люди похилого віку усвідомлюють (або не усвідомлюють) свою «радянську ідентичність», як вони її репрезентують, і врешт-решт як це відображається на політичних та суспільних у подібаннях. В усноісторичних нарративах

«радянська ідентичність» простежується не лише через відповідь на прямо поставлене питання, як у соціологічних дослідженнях, але і через вживання термінів і понять, що були поширені у радянському суспільстві, застосування оціночних суджень, певних мовних наголосів. Радянську ідентичність досліджують сучасні українські політологи та соціологи А. Колодій [7], О. Лазаренко [8], В. Землюк [5], Л. Нагорна [9]. Проблема впливу держави на формування ідентичностей та особливості їх репрезентації знайшли відображення у працях Г. Грінченко [4], А. Кирилон [6], Ю. Ніколайця [10], Т. Пастушенко [11].

Джерельною базою дослідження є усноісторичні джерела, зібрані упродовж 2000–2012 рр. Запорізьким науковим товариством ім. Я. Новицького (ЗНТН) спільно із Запорізьким відділенням Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України та Запорізьким національним університетом на території переважно сільських місцевостей Південної України у ході археографічних експедицій. Опитування здійснювалося методом «суцільного потоку» та комбінованим методом [2, с. 35–36]. Основна частина усних наративів є дешифрованою науково-критичним методом і передана на зберігання до Рукописного відділу Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського (РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського), фонд 8, частина опублікована науково-популярним методом. Політичні та суспільні уподобання людей похилого віку аналізувалися у контексті питань щодо переваг та недоліків життя у радянські часи, проблем матеріального забезпечення, загального рівня життя. При цьому варто зазначити, що висловлювати своє ставлення до сучасної політичної ситуації респонденти почали лише протягом приблизно останніх п'яти років. На початку 2000-х рр. більшість уникала будь-яких висловлень щодо сучасного політичного життя та керівництва.

Однією з домінантних ознак приналежності до радянської ідентичності дослідники називають вживання російської мови як мови повсякденного спілкування [1, с. 124]. Серед селян Південної України мовою повсякденного спілкування є «суржик», у якому переважають українські слова та мовні звороти. Російську мову вживають лише особи, які переїхали в Україну в дорослому віці. Респонденти прямо не називають себе радянськими грома-

дянами; при цьому словосполучення «незалежна Україна» [37, с. 127] вживається у більшості випадків у негативному контексті, а сама незалежність як історичний факт – або в суто негативно-му, або негативно-нейтральному. Незважаючи на рівень освіти, приналежність до владних/партійних структур, оцінок сучасної політичної ситуації, доступу до величезної кількості інформації щодо кризи радянської системи люди похилого віку оцінюють розпад Радянського Союзу як штучне явище, організоване самими радянськими керівниками, а не закономірний етап розвитку авторитарної полінаціональної держави: «Горбачов – цей затіяв перестройку. Ну він, я вам скажу, що він, фактично, винуватий у розвалі Совецького Союзу, ну він не хотів розвалити. Він хотів трошки переоборудувати советську владу, трошки під політику Європи, от. Ну він не хотів розвалити. А оце, Єльцин, Шушкєвич, білорус, і наш Кравчук – оце три танкіста...» [17, арк. 25]; «Тоді продав Горбачєв з Бушем весь [Союз розвалили], разсипалося все» [19, арк. 21]. Абсолютна більшість респондентів переконана, що у Союзі, попри певні труднощі, їм жилося легше [37, с. 240; 38, с. 41, 91, 182]. Варто зазначити, що саме здобуття незалежності як подію більшість респондентів фактично не пригадує; однак респонденти зазначають, що під час проведення референдуму вони «голосували за Союз» [37, с. 236; 38, с. 180]. Усвідомлення «розвалу» з'явилося, як можна дійти висновку з аналізу опитувань, приблизно в середині 1990-х рр., коли почалася масова ліквідація колгоспів, невивлати заробітної плати тощо.

Оцінка радянського минулого як політичної системи зводиться до наявності «порядку», «сильної руки», «дисципліни». При цьому порядок у людей похилого віку асоціюється виключно зі Сталіним, – навіть у тих, хто у дорослому віці застав період його правління зовсім небагато: «Отож я і говорю, що Сталін держав, дисципліна була, должні работать, а якби не той, то з такої розрухи попробуй ти!.. А він отстроїв таки ж і заводи отстроїв, і все хазяйство, і даже, я ж кажу, карточну систему отминив. Він нащот цього молодець був.» [17, арк. 30]; «Не, не. Мені однаково. При Сталіні була дуже сувора та дисципліна.» [25, арк. 17]; «*От Ви Сталіна згадуєте часто... А яке ставлення...*» – [...] часто, часто, часто... згадую, дуже попустили. [...] А раніше, я вам кажу, дуже боялися законів, закони строги були... боя... не... не лазили.» [23, арк. 7]. Політичний терор у минулому сприймається як даність: бояли-

ся говорити, боялися збиратися, боялися розповідати політичні анекдоти, але абсолютно від цього не страждали: «*А невдоволених Сталіним до війни багато було?*» – «Ні, тоді не було невдовольних. Може й невдовольні, так попробуй скажи, невдовольний, або побалакай з ким! Мовчіть! [...] А що: ото сам собі мовчи, і всьо! Ну як що казати? Можеш розказати на Сталіна. От. Тоді друг з другом боялися балакати. Балакають там з друзями про правительство, правительство попробуй розявить рот» [24, арк. 13].

Оцінюючи радянський лад позитивно, респонденти зазвичай упевнені, що такі оцінки кореспонденти сприйматимуть упереджено: «Може, це й мені гріх буде, може й ви обідетесь, ну, при совєстській власті багато, лучче і веселіше жить. Ми не жили, шо сироти, а ми процвітали» [13, арк. 26]. Позитивні оцінки сучасного життя зустрічаються набагато рідше, і, варто зазначити, подаються вони також із засторогою: «Щас я тобі скажу, шо... По правді тобі скажу, як ти оцінеш. Шо щас жить можна. Зрівнять з тією жизнью, шо була раньше. Щас життя жить можна. От. Постіки як ми жили раньше скромно. Ми... Ни в роскошах. От. Потому шо не було. А щас – кажуть шо погано, потому, шо розкошу нема такого. Ну хто заробляє хорошо, тому лучше. А пенсія, пенсія – пенсією, конєшно, не розжинешся, но жить можно. Жить можно. Таке врем'я прийшло, получив і розчітуй на свої гроші» [13, арк. 12].

Поняття «демократія» є абсолютно знівельованим у ціннісному аспекті і вживається виключно у негативному контексті, для описання безладу та розрухи. Крім цього, тривалий час на ідеологічному, а відтак, і повсякденному рівнях «радянський соціалізм» протиставлявся «західній демократії» як антинародному суспільному ладу. На таке сприйняття наклалися матеріальні негаразди, які сприймалися однією з ознак «демократії». Можливість свободи слова як результат демократії сприймається як дуже сумнівне завоювання: «А шяс на Януковича шо хочеш кажуть, так? Це демократія, це вона не вся. Це оці вори ховаються за щьот демократії. Бо нашого брата, як я украду то мене судять, а його ні! Чого це так? Точно. Оце то мені все!» [24, арк. 21]. З'являється осудження «комуністів», які призвели до розвали СРСР та перетворилися на «демократів». Інколи таке негативне сприйняття поширюється і на комуністів у минулому: «*[Хто тоді не]* був комуністом! Щас вони [Україну], побросав, партбілети! А ті шо сидять там верхушки? Вони шо, не були камуністами? Поховали партбілети, тепер

вони не комуністи!» [14, арк. 15]; «Ну це ж комуністи! Були ранше... Вони ж стали хазайнами України. Вони ж тоді були комуністи... Були комуністи хазайнами України! Тода хотя контроль був, партійний. А щас же какой контроль партійний?» [32, арк. 20]; «Пагана, щас, щас кому наравится, конечно, им отаким как от по соседски, им дуже наравится, бо усе ихня власть. И тода ихня власть была: то завфермами, то бригадирами, то председателями, – вобщем тода им жилося, а сейчас удвое» [21, арк. 14]. Однак варто зазначити, що таке поширення сучасного досвіду на минулі події є виключенням.

Протягом 1990-х рр. політичні уподобання людей похилого віку в південному регіоні України обмежувалися комуністичною партією. З середини 2000-х рр., згідно з результатами усноісторичних досліджень, сприйняття комуністів починає змінюватися: з'являється розуміння, що сучасні комуністи – це вже зовсім не ті, які були за Радянського Союзу [16, арк. 1]. Л. Кучма, який був вихідцем з комуністичної партії, сприймається як людина, що «все розвалила»; проте його власне внутрішньополітична діяльність, міжнародна політика не залишила якихось стійких спогадів. Різко негативні оцінки викликає В. Ющенко та Ю. Тимошенко: «Я тисячу собирала собі на смерть, а шо вони, вертають мені? Даже і не згадують. Позабирав. І хто, Ющенко там командував. Обнімалися, оце, із тим...тим бандою...шо попереду був, Кучма. Обнімались, поки гроші розтягли» [13, арк. 31]; «Дивись Юля, Юля, тварь, я, у німців вона украля гроші. Ви по телевізору бачите, шо її будуть судить? Німець узнав, де, хай, вона скаже, де вона діла стільки мільонів. Га? Ти бачиш, отаку падлюку, а я за неї голосувала той раз. То взяла прийшла, та й одірвала б була, та в труси їй, едрьону мать» [17, арк. 25]; «А зараз кому ти підеш? До кого? До тієї шо з косою бігала?» [30, арк. 35]; «Така власть настала. Нічого не зробиш. Коли оцьо, президент Ющенко цей, та шо наробив, шо осьо хат пустих, землю то продали, хати то розвалили. І осьо, от недавно вже, от.» [35, арк. 14]; «Та Юлька себе, себе, а той збоку себе тянет» [22, арк. 5].

Негативні враження у людей похилого віку викликають також актуалізації тем колективізації, репресій, голодоморів. Однозначне осудження цих подій сприймається респондентами негативно. Навіть люди, які самі вже пережили голоди, вважають таку посилену увагу до цієї теми зайвою і непотрібною. Досить

часто у спогадах людей похилого віку голод 1946–1947 рр. характеризується як значно сильніший і трагічніший, аніж 1932–1933 рр. Інколи взагалі звучать репліки на зразок, що «зараз такий самий голод», «тоді ми знали, за що вмираємо, а зараз ні», «ми зараз нікому не потрібні». Навіть респонденти, які прямо визнають факт голоду, визнають, що у незалежній Україні, попри всі негаразди, вони ніколи не голодували, так само негативно ставляться до актуалізації цієї теми. За фактично одностайною думкою респондентів, ці трагічні події варто забути, а не займатися її популяризацією: «Ющенко – ето політика була. Нащот геноцида. Так?» – «Ну... *Каншино.*» – «Ето політика. Це Росія протів України, і всьо. Ну якби там не було, це історія, да, голодували не токо у нас, голодували там Повольжье, і там, і там, і там, і там. Ну зробили так, шо унічтожить український народ і так далі там» [31, арк. 36]. Досить часто у спогадах людей похилого віку голод 1946–1947 рр. характеризується як значно сильніший і трагічніший, аніж 1932–1933 рр.

Значно драматичніше сприймається тема «дітей війни». Усі респонденти, які були опитані у 2001–2010 рр., народилися не раніше 1941 р., тобто на момент повоєнної відбудови були вже в цілком свідомому віці, а більшість з них була вже й змушена працювати в колгоспах і на виробництві. Ці роки однозначно сприймаються як найважчі. Відсутність обіцяних пільг значно актуальніше для людей похилого віку, аніж тема голодомору.

З середини 2000-х рр. має місце чітка тенденцію появи симпатій до партії влади, причому до партії, яка асоціюється з проявом «твердої руки». Звичайно, значною мірою це пов'язане з потужними рекламними кампаніями у ЗМІ та на телебаченні. Однак не можна не враховувати, що довіру людей похилого віку заслуговують ті політичні сили, які будуть свої «зв'язки з громадськістю» на позитиві, декларуванні своїх досягнень та обіцянках подальших звершень – тобто так, як робила це свого часу КПСР. Крім цього, обов'язковим є декларування і певною мірою реалізація політики соціального захисту (підняття пенсій, обіцянки субсидій), намагаються у якихось формах відновити «радянську модель» співіснування держав, тобто ідуть на зближення з Росією, яка продовжує сприйматися як «старша сестра»: «Отсоединиться од Росії – це було страшно, синок. Шо ми самі без Росії. Привикли, шо Росія це ж сама главна було. А тепер од

Росії одсоєдинились...» [14, арк. 14]. При цьому відкрито за відновлення СРСР ніхто не висловлюється.

Сучасну модель виборів як способу висловлення своїх політичних уподобань люди похилого віку як занадто громіздку і непотрібну [29, арк. 11]. Поступове усвідомлення непотрібності та безглуздості «виборів без вибору» у радянських громадян почало з'являтися ще у 1970-х рр. Однак, очевидно, проблема їх без альтернативності для середньостатистичних радянських громадян подекуди є значно перебільшена. У спогадах про радянські вибори досить чітко простежуються дві тенденції. По-перше, респонденти часто зазначають, що раніше вибори були організованішими. По-друге – майже всі, хто згадує про вибори, так чи інакше вказують, що вони були безальтернативними. На питання, як саме висували кандидатів в депутати, і хто це робив, респонденти зазвичай говорять, що процес керувався «зверху», з райкому [34, арк. 1; 33, арк. 10], а голосували вони за тих, за кого скажуть (причому хто скаже – не зазначається) [28, арк. 16; 27, арк. 7; 26, арк. 16; 18, арк. 8]. Дехто з респондентів, що обирався депутатом, навіть не може згадати, як же відбувалося висування його кандидатури [27, арк. 2]. Однак сучасну модель виборів люди похилого віку також сприймають без зайвого ентузіазму: «Ми будемо голосувати, а ми не будемо – і всі депутати виступають. Як малі діти граються. А на що ж ми вас вибирали, ми вибирали, щоб ви захищали» [38, с. 101–102].

Відсутність нормальної оплати праці («трудодні»), доступу до матеріальних благ, існування системи привілеїв для керівництва всіх рівнів, «блату», кар'єризму у радянському минулому оцінюється нейтрально або й знаходить виправдання: так було, тому що по-іншому бути не могло. Фінансові та побутові труднощі сучасного життя оцінюються різко негативно. Досить частими є репліки на зразок «нам винні», «вони нічого не роблять», «вони (начальство) до цього довели» і тому подібне. Навіть у критичних випадках, коли респонденти потребували матеріальної допомоги, вони часто зверталися по неї до тих же орендарів землі, представників сільської влади, ветеранських організацій, а не своїх дітей чи близьких. Очевидно, це пов'язано з тим, що, у їхньому уявленні, будь-яка особа, що стоїть вище, організації повинні «піклуватися про людей».

Для характеристики свого сучасного життя зокрема та ситуації в державі загалом респонденти найчастіше використовували такі терміни, як «розвал», «занепад», «недостатки», «багачі», «убивство», «бандіти», «розкрадання», «сором». При цьому якщо у радянський період життя респонденти не поширювали причини сімейних та особистих проблем на державу загалом, то свої сучасні негаразди, та навіть суто побутові труднощі вони цілком пов'язували з чинним державним ладом. Загалом, можна зазначити, що у більшості респондентів присутня чітко виражена тенденція до поширення свого радянського досвіду на сучасне життя. Вони продовжують мислити радянськими категоріями, не сприймаючи ті зміни, які держава та ЗМІ репрезентують як позитивні. При цьому, рівень очікувань від незалежної України як держави є вищим, аніж він був при радянській владі: те, що вважалося нормальним і припустимим за радянських часів, осуджується у сучасних реаліях. Зміна ладу однозначно сприйнялася як негативне явище, яке зламало звичний уклад життя. Люди похилого віку намагаються знайти «замінники» радянським поняттям у сучасному житті, і в той же час, є наперед негативно налаштованими до цих «замінників».

Література:

1. Беліцер Н. Українська, російська і «радянська» ідентичності у сучасному світі / Н. Беліцер // Україна – проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство. Конференція українських випускників програм наукового стажування у США. – Львів, 18-21 вересня 2003 р. – С. 124–132.
2. Бойко А. Усна історія: методика організації та проведення опитування / А. Бойко // Усна історія: теорія та практика / упорядники : А. Бойко, С. Білівненко, Ю. Головка та інші. – Запоріжжя : Тандем–У, 2008. – С. 28–39.
3. Бойко А. Усна історія – напрямки та перспективи / А. Бойко // Усна історія в науковому дослідженні. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. Запоріжжя, 23–24 травня 2008 року. – Запоріжжя, Тандем–У, 2008. – С. 3–8.
4. Грінченко Г. Усні історії: методи аналізу та варіативність публікацій результатів дослідження / Г. Грінченко // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – 2010. – Випуск 13. – С. 6–15.
5. Землюк В. П. Політична ідентичність в Україні в період кризи «розвинутого соціалізму» і здобуття державної незалежності: дис...

канд. політ. наук: 23.00.02 / В. П. Землюк ; НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослід. ім. І. Ф. Кураса. – К., 2007.

6. Киридон А. Історик та політика пам'яті: «розщеплена ідентичність» / А Киридон // Чорноморський літопис. – 2010. – № 2. – С. 116–121.

7. Колодій А. Ф. Національний вимір суспільного буття / А. Ф. Колодій. – Львів : Вид-во «Астролябія», 2008.

8. Лазаренко О. Політична ідентифікація і політична влада в сьогоденній Україні: ілюзії та горизонти нових очікувань / О. Лазаренко // Україна – проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство. Конференція українських випускників програм наукового стажування у США. – Львів, 18–21 вересня 2003 р. – С. 155–158.

9. Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст / Л. П. Нагорна. – К. : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008.

10. Ніколаєць Ю. Політика історичної пам'яті в Україні на початку ХХІ ст. / Ю. Ніколаєць // Збірник наукових праць «Політологічні студії». – 2011. – Випуск 2. – С. 192–204.

11. Пастушенко Т. Метод усної історії та усно історичні дослідження в Україні // Історія України. – 2010. – № 17–18.

12. Портелли А. Особенности устной истории // Хрестомания по усной истории / Пер., сост., общ ред. М. В. Лоскутовой. – СПб., 2003.

13. РВ ЗВІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп. 16. – Спр. 1. «Безклубна Катерина Петрівна, 1929 р. н.».

14. РВ ЗВІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп. 16. – Спр. 2. «Белиба Анастасія Марківна».

15. РВ ЗВІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп. 16. – Спр. 4. «Бервенек Галина Федосіївна, 1932 р. н.».

16. РВ ЗВІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп. 12. – Спр. 221 «Білан Андрій Миколайович, 1925 р. н.».

17. РВ ЗВІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп. 14. – Спр. 11 «Волошина Ганна Олексіївна, 1925 р. н. Волошин Василь Трохимович, 1925 р. н.» РВ ЗВІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп. 14. – Спр. 12. «Волошина Галина Федосіївна».

18. РВ ЗВІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп. 13. – Спр. 41 «Горбатенко Ніна Олексіївна, 1935 р. н.».

19. РВ ЗВІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп. 16. – Спр. 225 «Гуляєва Лариса Миколаївна, 1918 р. н.».

20. 36 «Звіщик Катерина, 1928 р. н.».

21. РВ ЗВІУАД ім. М. С. Грушевського). – Ф. 8. – Оп. 14. – Спр. 130. «Іваненко Віра Іванівна, 1940 р. н.».

22. РВ ЗВІУАД ім. М. С. Грушевського). – Ф. 8. – Оп. 14. – Спр. 54 «Ігнатенко надія Яківна, 1932 р. н.».

23. РВ ЗВІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп. 15. – Спр. 26 «Ільїна Марія Демедівна, 1927 р. н.».

24. РВ ЗВІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп. 16. – Спр. 21. «Кучеренко Микола Іванович, 1919 р. н.».
25. РВ ЗВІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп. 14. – Спр. 23 «Лепша Микола Іпатійович, 1929 р. н.» [Електронний ресурс].
26. РВ ЗВІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп. 13. – Спр. 27 «Лагода Тетяна Григорівна».
27. РВ ЗВІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп. 12. – Спр. 66 «Лук'яненко Ганна Миколаївна, 1923 р. н.».
28. РВ ЗВІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп. 5. – Спр. 206 «Міщенко Раїса Ільїна, 1927 р. н.».
29. РВ ЗВІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп. 14. – Спр. 89 «Носко Марія Семенівна, 1923 р. н.».
30. РВ ЗВІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп. 16. – Спр. 35 «Моргун Клавдія Олексіївна, 1929 р. н.» РВ ЗВІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп. 14. – Спр. 39 «Папук Ольга Павлівна, Папук Григорій Андрійович».
31. РВ ЗВІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп. 14. – Спр. 40 «Позняк Михайло Трохимович, 1919 р. н. Позняк Надія Іванівна, 1929 р. н.».
32. РВ ЗВІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп. 5. – Спр. 201 «Рясна Євдокія Григорівна, 1926».
33. РВ ЗВІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп. 12. – Спр. 103 «Симоненко Петро Данилович, 1929 р. н.».
34. РВ ЗВІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп. 16. – Спр. 42 «Снісар Наталя Михайлівна, 1929 р. н.».
35. Святець Ю. Усна історія, колективна та індивідуальна пам'ять: комунікативний аспект / Ю. Святець // Усна історія в науковому дослідженні. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. Запоріжжя, 23–24 травня 2008 року. – Запоріжжя : Тандем–У, 2008. – С. 58–66 с.
36. Усна історія Степової України. – Запоріжжя : АА Тандем, 2009. – Т. 7. – 388.
37. Усна історія Степової України. – Запоріжжя : АА Тандем, 2010. – Т. 8. – 362 с.
38. Хархун В. Рецепція комунізму і сучасний український проект / В. Хархун // Схід–захід : Іст.–культ. Зб. / Вип. 11–12: Спец. видання : Історична пам'ять і тоталітаризм : досвід Центрально–Східної Європи / За ред. В. Кравченка. – Харків: ТОВ «НТМТ», 2009. – С. 180–192.